

C. ASĂVOAIE

PRIORITĂȚI ÎN PROGRAMELE DE CONSTRUCȚII ALE DOMNILOR
MOLDOVENI PÂNĂ LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XVI-LEA

Dintre activitățile desfășurate pe diverse planuri de către domnii Țării Moldovei se individualizează, prin forța de expresie și prin durabilitatea rezultatelor ei, activitatea de construcție a așezămintelor de cult (biserici, complexe mănăstirești), militar-administrative (cetăți și/sau cu caracter aulic, curți domnești).

Problematica generată de construcțiile inițiate de domnie a fost abordată în istoriografia românească sub diverse aspecte: al identificării în teren, al datării, al funcționalității sau al tehnicii de construcție, toate aceste dimensiuni fiind concretizate în studii, monografiile ale diverselor monumente sau lucrări mai ample, de sinteză¹.

Cu toate acestea, o încercare de stabilire a priorităților impuse de contextul evenimentelor în programele de construcție ale domnilor moldoveni, cel puțin până la sfârșitul domniei lui Ștefan cel Mare, domn în timpul căruia Țara Moldovei cunoaște, incontestabil, apogeul evoluției sale sub aspecte multiple, nu a fost întreprinsă până acum, cel puțin într-un studiu special. Un demers în acest sens credem că se impune din cel puțin trei motive: în primul rând am avea o imagine de ansamblu a dificultăților cu care s-au confruntat domniile în timpul cărora Țara Moldovei s-a desăvârșit ca stat, precum și a măsurilor care au condus la eliminarea acestor dificultăți; în al doilea rând, ierarhizarea comandamentelor cărora domnia a trebuit să le facă față în domeniul activității de construcție, a potențialului economic îndreptat spre rezolvarea lor, poate contribui la o apreciere corectă a forței economice și umane de care dispunea Țara Moldovei în diferite segmente temporale din această perioadă. În sfârșit, prin sesizarea momentelor în care s-a simțit nevoia unor extinderi spațiale ale edificiilor de orice natură, pot să ne ofere indicii asupra factorului demografic (cazul edificiilor de cult și al fortificațiilor permanente), asupra potențialului uman implicat în procesul de apărare a țării - fortificațiile în general - ca și a modului în care crește numărul celor implicați în bunul mers al instituției domniei - în ceea ce privește curțile domnești.

Se impune precizarea faptului că o cercetare asupra chestiunilor prioritare în programele de construcție ale domnilor moldoveni rămâne în momentul actual un început care va trebui reluat atunci când izvoarele care au ajuns până la noi, atât cele documentare cât și cele arheologice, vor fi toate scoase la lumină. Evenimentele istorice vitrege, de care Țara Moldovei nu a dus lipsă, au făcut ca documentele eminate de la domnie să se piardă într-o mare parte, iar din cele care au ajuns până la noi o bună parte să fie ținute departe de ochii cercetătorului. În ceea

¹ Dintre lucrările care abordează problematica construcțiilor din evul mediu românesc și, implicit, a celor inițiate de către domnii Țării Moldovei din perioada pusă în discuție, menționăm: Eugenia Neamtu, Vasile Neamtu, Stelea Cheptca, *Orașul medieval Baia în secolele XIV-XVII*, vol. I, Iași, 1980, vol. II, Iași, 1984; Alexandru Andronic, *Iași până la mijlocul secolului al XVII-lea. Geneză și evoluție*, Iași, 1986; Ion I. Solcanu, *Motivații etice și ideologice ale acțiunii cititoricești la Ștefan cel Mare*, în "AJIAJ", XXIV, 1987, partea I, p. 137-154; Alexandru Arămon, *Date istorice și arheologice cu privire la curtea domnească din Bacău*, în "RMN", 1987, nr. 2, p. 3-13; Mircea D. Matei, Emil I. Emândi, *Cetatea de scaun și curtea domnească din Suceava*, București, 1988; Mircea D. Matei, *Civilizația urbană medievală românească. Contribuții (Suceava până la mijlocul secolului al XVI-lea)*, București, 1989.

ce privește mărturiile arheologice, se înregistrează și aici neajunsuri. Într-o bună zonă s-a putut cerceta mai mult, clarificându-se o serie de probleme, în altă zonă s-a cercetat mai puțin, condițiile politice nefiind favorabile, iar ceea ce s-a cercetat a fost prezentat fie eronat, fie trunchiat, fie că nu s-a putut prezenta, din aceleași motive independente de voința cercetătorului. Întreprindem această primă încercare în speranța că nu peste mult timp cercetătorul va dispune de condițiile necesare accederii la toate izvoarele istoriei noastre.

Încă din perioada în care în spațiul românesc de la est de Carpați încerca să se impună treptat, prin metode pașnice sau prin sabie, o singură autoritate statală, s-a simțit în chip firesc nevoia ca această autoritate să aibă o reședință care să-i confere atât siguranța cât și legitimitatea. Mutările succesive ale reședinței, de la Baia la Siret și de la Siret la Suceava², impuneau și construirea unor spații de locuit în aceste localități, care să dispună și de un sistem de apărare³. Aferent acestor necesități vitale pentru fragila instituție domnească se ivește și aceea a unui lăcaș de închinare. Acestea vor fi inițiate și dintre ele ne-a rămas astăzi, ca mărturie, ctitoria Sf. Treime din Siret, atribuită de tradiție voievodului Sas⁴.

Odată cu domnia lui Petru I (al Mușatei), reședința principală a domnului Moldovei devine Suceava, probabil ca o reacție de asigurare a domniei și, implicit, a țării împotriva tendințelor de catolicizare manifestate viguros de către misionarii ce se stabiliseră în târgul Siret⁵.

În urma acestei decizii, de mutare a reședinței domnești, apare necesitatea asigurării spațiului locuibil destinat domnului și personalului auxiliar al curții. De asemenea, a trebuit să fie avută în vedere și asigurarea securității domniei. Pentru satisfacerea acestor două necesități s-a declanșat activitatea de construcție la două edificii: curtea domnească și cetatea de la marginea de vest a orașului, astăzi cunoscută sub denumirea de Cetatea Șcheia⁶. Se pare însă că, fie prin perimetrul mare și, prin urmare, greu de apărat, fie prin slaba calitate a execuției lucrării, cetatea de la Șcheia nu a satisfăcut pe domn. Prin urmare, acesta dispune spre sfârșitul domniei ridicarea cetății de la latura de est a orașului, punând astfel bazele nucleului în jurul căruia se va forma ansamblul Cetății de scaun a Sucevii. Șcheia își va înceta activitatea odată cu finalizarea lucrărilor de la noua cetate, posibil chiar ca zidurile să-i fi fost demolate iar piatra folosită la terminarea noii cetăți⁷.

În vederea consolidării granițelor, în care se înscria la acel moment statul moldovenesc, Petru I inițiază deschiderea șantierelor de construcție la obiectivele ce aveau să devină Cetatea Neamțului, cetatea din pământ și lemn de la Roman și, probabil, cetățile de la Hotin și de la Țețina⁸. Având în față acest tablou putem conchide că în timpul lui Petru I țara se transformase într-un veritabil șantier de construcții, obiectivele principale la care se lucra având destinația de a forma sistemul de apărare al țării, sugerând în același timp și dorința domnului de a se impune, într-adevăr, ca un "singur stăpânitor". Această acțiune amplă avea să conducă la constituirea sistemului defensiv al Țării Moldovei care va fi desăvârșit de către Ștefan cel Mare. Avându-se în vedere faptul că domnia lui Petru I poate fi considerată prima mare etapă în ceea ce privește construcțiile din piatră pe teritoriul dintre Carpați și Nistru, la acest început putând fi admisă și

² *Istoria României*, vol. II, București, 1962, p.167, 325; Ștefan S. Gorovei, *Dragoș și Bogdan*, București, 1973, p.157.

³ *Monumente istorice bisericești din Mitropolia Moldovei și Sucevei*, Iași, 1974, p.33; I. Caproșu, autorul articolului privitor la "Sf. Treime" de la Siret, susține, ca și alți cercetători, ideea că la Siret a existat o fortificație de piatră, posibil de localizat pe dealul Sasca.

⁴ *Ibidem*, p.34.

⁵ Mircea D. Matei, Emil I. Emandi, *op. cit.*, p.34-35.

⁶ *Ibidem*, p.35.

⁷ *Ibidem*.

⁸ Lucică Chițescu, *Fortificațiile Moldovei în secolele XIV-XVI. Cetăți voievodale și fortificații orașenești*, rezumatul tezei de doctorat, București, 1972, p.6-7.

ipoteza utilizării meșterilor străini, în speță polono-baltici, meșteri care trebuiau plătiți și cărora trebuia să le fie asigurată mâna de lucru și celelalte mijloace necesare în construcții, putem să ne facem o idee relativ clară asupra potențialului uman și economic de care dispunea Țara Moldovei în acest moment. Și totuși, în această perioadă, domnia dispunea de rezerve din care să acorde regelui polon Vladislav un împrumut de "trei mii de ruble de argint francești"⁹. Neonorarea totală a solicitării inițiale a regelui Vladislav (a sumei de cinci mii de ruble) ar putea fi pusă în legătură cu necesitatea domniei de a face față amplului proces de construcție a cetăților.

În perioada imediat următoare domniei lui Petru I, activitatea pe șantierele de construcție a fost infimă sau chiar întreruptă, de vreme ce cercetările arheologice care au fost întreprinse până acum nu au sesizat elemente notabile, iar izvoarele scrise nu menționează nimic în acest sens.

Abia în primele decenii ale secolului al XV-lea, corespunzătoare lungii și liniștitei domnii a lui Alexandru voievod, cunoscut de posteritate și cu apelativul de "cel Bun", activitatea în domeniul ridicării de noi edificii va fi reluată, continuând astfel opera înaintașilor săi și, îndeosebi, aceea a lui Petru I.

Printre primele acțiuni inițiate de Alexandru cel Bun în domeniul construcțiilor trebuie considerate, fără îndoială, cele de la Suceava. Astfel, în timpul său s-a apreciat că a fost ridicată prima incintă de piatră de la Curtea domnească¹⁰. Și reamenajarea fortificației orașului, ca urmare a dezafectării ei în timpul lui Petru I, a fost atribuită, în urma cercetărilor arheologice, domniei lui Alexandru cel Bun. Fortificația era constituită din palisadă de lemn și șanț, șanțul având pereții căptușiți cu băme¹¹. Această stare de lucruri indică preocuparea domniei de a-și crea un sistem de apărare a reședinței, continuând practic acțiunea inițiată de Petru I. Extinderea suprafeței incintei curții domnești în perioada de început a secolului al XV-lea¹² trebuie văzută ca o necesitate impusă de creșterea numerică a anturajului domnesc și a instituțiilor aferente domniei. Preocupările lui Alexandru cel Bun în domeniul construirii unor edificii cu caracter aulic au fost evidențiate și în alte orașe ale Țării Moldovei, unde sunt atestate documentar curți domnești și unde au fost întreprinse săpături arheologice¹³. Ca o rezultantă firească a faptului că în cadrul sistemului de apărare, respectiv la cetăți, lucrările erau terminate în momentul venirii lui Alexandru cel Bun în Scaunul de la Suceava și că acest sistem satisfăcea necesitățile de apărare ale Țării Moldovei, dat fiind și faptul că sistemul era completat și de Chilia și Cetatea Albă, domnul nu a simțit nevoia acută de a iniția măcar un șantier, cel puțin așa rezultă din cele cunoscute până acum, în urma căruia să fie zidită o cetate de care să-și lege numele. Singurul lucru notabil sesizat arheologic este zidul dispus pe latura de sud a Cetății de Scaun de la Suceava, în fața vechii intrări "cu sarcina evidentă de a apăra poarta de eventuale loviturii venite dinspre sud-est și drumul de acces ce venea dinspre platou"¹⁴. Intervenții, de mică anvergură doar, s-au mai sesizat la Cetatea Albă, unde lucrarea se pare că nu a fost finalizată în timpul domniei sale, precum și la Cetatea Neamțului¹⁵. Prioritățile în programul său de construcții se mută în alte planuri, la fel de importante pentru trănicia țării ca și acela al apărării militare. Este vorba de apărarea spirituală, evident, a ortodoxismului în fața noilor presiuni fă-

⁹ Mihai Costăchescu, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. II, nr. 164, p. 603-604.

¹⁰ Mircea D. Matei, *op. cit.*, p. 77.

¹¹ *Ibidem.*, p. 97-99.

¹² *Ibidem.* Planul de detaliu al curții domnești anexat la sfârșitul lucrării și Mircea D. Matei, Emil I. Emandi, *op. cit.*, p. 35-36.

¹³ Menționăm, spre exemplificare, Curtea domnească de la Iași la Alexandru Andronic, *Iași și pină la mijlocul secolului al XVI-lea. Geneză și evoluție*, Iași, 1986, p. 48-49.

¹⁴ Mircea D. Matei, Emil I. Emandi, *op. cit.*, p. 90-91.

¹⁵ C. Cihodaru, *Alexandru cel Bun (23 aprilie 1399 - 1 ianuarie 1432)*, Iași, 1984, p. 210-211.

cute de biserica Romei.

Deși primele biserici a căror construcție este pusă pe seama domniei, după cum de altfel am exemplificat mai sus, aparțin înaintașilor săi, inițierea unui program ctitoricesc urmărit cu consecvență în acest sens se poate admite doar în timpul domniei lui Alexandru cel Bun. Amploarea acestui program este ilustrată atât prin ctitoriile sale de la Bistrița, Căpriana, Moldovița și, probabil, Boiște cât și prin pomenirea sa în rândul ctitorilor la Pângărați, Bisericieni și Probota¹⁶.

Deși există o serie întregă de urne ale unor biserici construite în timpul lui Alexandru cel Bun¹⁷, în lipsa atestării scrise trebuie să manifestăm rezerve față de atribuirea calității de ctitor al lor domnului amintit. Fără îndoială că între acestea pot exista multe care să fi fost ridicate din inițiativa și cu sprijinul domnului, așa cum pot exista și biserici aparținând acestei perioade ai căror ctitori să fie boieri, cum este cazul bisericii din Ițcani, ctitorită de boierul Iașco, sau a mănăstirii de la Humor, ctitoria vomnicului Oană¹⁸. Diferitele reamenajări sau rezidiri ale unor biserici mai vechi¹⁹ vin să întregesc tabloul amplu al activității desfășurate pe tărâm ctitoricesc de către Alexandru cel Bun. Această activitate se poate spune că a constituit elementul prioritar al programului de construcții al domnului moldovean. Intensitatea sa apare mai relevantă dacă avem în vedere faptul că acum "au apărut în construirea edificiilor religioase trăsăturile caracteristice ale stilului moldovenesc în arhitectură"²⁰.

Acest comandament a fost dictat de necesitatea organizării instituției bisericești din Țara Moldovei, impusă la rândul său atât de ofensiva catolică ce trebuia anihilată cât și de indisponibilitatea unei asemenea instituții pentru asigurarea independenței țării și a trăiniei domniei.

Perioada de relativă acalmie politico-militară va lua sfârșit odată cu moartea lui Alexandru cel Bun. Imediat după aceasta vor izbucni conflictele fraticide între urmașii lui Alexandru voievod. Convulsiile prin care trece țara, duratele scurte ale domniilor nu vor mai permite elaborarea și punerea în practică a unui program de construcții. Puținele acțiuni întreprinse în domeniul construcțiilor de către domnii Țării Moldovii în perioada 1432-1457 sunt menite să răspundă necesităților de moment. Astfel, în anul 1440 se înregistrează la Cetatea Albă o acțiune de perfecționare a sistemului de fortificație din zid²¹. Explicația dată de I. Bogdan cu privire la această refacere sau completare a zidului, pusă în legătură cu stăpânirea lui Ștefan al II-lea asupra Țării de Jos, prin urmare, și asupra Cetății Albe, conform înțelegerii încheiate între cei doi frați, ni se pare valabilă²². Era firesc ca Ștefan, în condițiile precare în care se afla, să întărească unica cetate care era în stăpânirea sa.

O a doua acțiune de construcție întreprinsă în perioada cuprinsă între sfârșitul domniei lui Alexandru cel Bun și începutul domniei lui Ștefan cel Mare se înregistrează tot la Cetatea Albă și sub aceeași formă a unei inscripții, așa cum este înregistrată și intervenția anterioară. De data aceasta, în 1454, lucrările au avut o mai mare amploare. Cel puțin în condițiile în care, pe lângă "săvârșirea" zidului, conform inscripției, sau cel puțin zidul care fusese construit acum, a fost înarmat cu tunuri²³. Or, instalarea unor piese de artilerie impunea și crea-

5

PRIORITĂȚI ÎN PROGRAMELE DE CONSTRUCȚII

7

¹⁶ *Ibidem*, p.212.

¹⁷ *Ibidem*, p.212-215.

¹⁸ *Ibidem*, p.212.

¹⁹ Așa cum este cazul de la mănăstirea Neamț, unde Alexandru cel Bun zidește o biserică din piatră care succede o biserică mai veche de lemn. *Ibidem*, p.214. Vezi în acest sens și Radu Heitel, *Cercetări arheologice efectuate la mănăstirea Neamț*, în "MMS", XXXVIII, 1962, nr.5-6, p.327-342.

²⁰ C. Cihodaru, *op.cit.*, p.216.

²¹ I. Bogdan, *Inscripțiile de la Cetatea Albă și stăpânirea Moldovei asupra ei*, extras din "AARMSI", seria II, tom XXX, 1908, p.13.

²² *Ibidem*, p.10-11.

²³ *Ibidem*, p.17.

rea platformelor respective. Mai trebuie amintit faptul că introducerea acestor piese de artilerie se producea la mai puțin de un an de la căderea Constantinopolului. Acest detaliu ne poate sugera starea de alarmă în care intrase Țara Moldovei, ca urmare a zguduirilor eveniment. De altfel, această alarmă avea să se arate foarte curând justificată, prin atacul întreprins de către flota turcească la începutul verii aceluiași an²⁴, și nu va înceta nici în timpul lui Ștefan cel Mare, până în momentul căderii cetăților din sud în mâinile turcilor.

Revenirea activității de construcții în sfera preocupărilor constante ale domniei avea să se înregistreze odată cu urcarea pe tronul Țării Moldovei a lui Ștefan cel Mare. De altfel, cel care va fi caracterizat de N. Iorga ca fiind "domn adevărat, viteaz, cuninte și iubitor de țară și de neam din clipa întâia până în cea din urmă"²⁵, avea să ridice țara în fruntea căreia stătea în culmea gloriei sale. Dacă la Petru I și la Alexandru cel Bun, cei mai reprezentativi dintre înaintașii ctitorului Putnei, se poate stabili în mod clar coordonata majoră în jurul căreia gravitează întregul lor program de construcție, la Ștefan centrul preocupărilor este mai greu de sesizat. Activitățile sale vizează în egală măsură refacerea și extinderea curților domnești vechi²⁶ sau construirea altora noi²⁷, adaptarea și consolidarea sistemului de fortificații al țării, cât și repararea, refacerea sau ctitorirea de biserici și mănăstiri.

Deși preocuparea pentru activitatea de construcție la curțile domnești poate fi considerată o constantă pe parcursul întregii epoci ștefanieni, la Suceava bunăoară înregistrându-se chiar două faze distincte, prima înainte de 1485 iar a doua după 1485²⁸, evident, cea de a doua fază fiind dictată de distrugerea prin foc de către otomani a orașului, deci și a Curții domnești, ea se situează totuși pe planul secundar al programului ștefanian. Această realitate poate fi ușor sesizată printr-o simplă comparație dintre volumul de investiții aproximativ ce era dirijat în acest sens și cel pe care îl presupunea perfecționarea sistemului de fortificații sau numeroasele sale ctitorii, de biserici și mănăstiri. În ceea ce privește categoria construcțiilor militare și cea a edificiilor religioase, acestea au constituit pe rând linia definitorie pe care s-a axat programul de construcții al marelui domn. În acest fel se disting două perioade: între anii 1466 și 1487 efortul principal al domniei se orientează spre sistemul de fortificații, între anii 1487 și 1504 comandamentul de bază al programului său îl constituie ridicarea de edificii religioase²⁹.

Momentul declanșării activității pe tărâmul construcțiilor nu coincide cu anul începerii domniei. Lucrul acesta apare firesc în momentul în care trecem în revistă principalele probleme cu care se confruntă Ștefan în primii săi ani de domnie: un pretendent la tron adăpostit în Polonia împreună cu un număr de mari boieri și pentru a căror anihilare, printre altele, este nevoit să cedeze temporar Hotinul și Chilia, ultima aflată sub controlul unei gamizoane maghiare, iar din 1456 țara trebuia să plătească tribut³⁰.

Preocuparea esențială a domniei între anii 1457 și 1466 a fost aceea de a reface vechiul sistem de fortificații prin redobândirea Chilie și a Hotinului. Acest fapt este sugerat și de data

²⁴ *Ibidem*, p. 20.

²⁵ N. Iorga, *Istoria lui Ștefan cel Mare*, ediție îngrijită de Victor Iova, București, 1985, p. 213.

²⁶ Exemplificăm în acest sens: curtea domnească de la Iași (cf. Alexandru Andronic, *op. cit.*, p. 51-58), curtea domnească de la Suceava (cf. Mircea D. Matei, Emil I. Emandi, *op. cit.*, p. 140-146).

²⁷ Exemplul consacrat, ca urmare nu numai a cercetării dar și a publicării rezultatelor, îl constituie curtea domnească de la Bacău în care a rezidat Alexandru, fiul lui Ștefan cel Mare. Amintim în acest sens câteva din ultimile studii: Alexandru Artimon și I. Mitrea, *Așezarea medievală din secolele XIV-XV de la Curtea domnească - Bacău*, în "Carpica", VIII, 1976; Alexandru Artimon, *Noi contribuții privind curtea domnească din Bacău*, în "Carpica", XVIII, 1986; idem, *Date istorice și arheologice cu privire la Curtea domnească din Bacău*, în "RMN", nr. 2, 1987, p. 3-13.

²⁸ Mircea D. Matei, Emil I. Emandi, *op. cit.*, p. 140-141.

²⁹ Ion I. Solcanu, *op. cit.*, p. 137-139.

³⁰ N. Grigoraș, *Moldova lui Ștefan cel Mare*, Iași, 1982, p. 32-66.

la care se inaugurează lucrările de la Cetatea Nouă de lângă Roman³¹, la aproximativ un an de la redobândirea Chiliei și în jur de doi ani de la reintrarea în posesia Hotinului. Ceea ce întărește convingerea că în anul 1466 se declanșează programul său de construcție este faptul că în același an Ștefan cel Mare începe și ridicarea mănăstirii Putna, la care se daugă zidirea la Athos, în același an, a unei bolnițe³². Cetatea Nouă de la Roman anticipează, prin planul după care este zidită, adaptările la care vor fi supuse toate cetățile moldovenești, în scopul de a le conferi rezistența necesară impusă de noua armă de asediu, artileria³³.

Ștefan cel Mare nu va precupeți nici un efort în direcția adaptării tuturor fortificațiilor la noile condiții de asediu.

În urma invaziei tătare din vara anului 1469 "Ștefan trase învălământul ce trebuia: el făcu cetate la Orhei"³⁴. Această expresie a lui Iorga definește doar parțial prioritatea ivită în programul domnesc. Și aceasta deoarece Ștefan, deși acționează rapid în vederea ridicării unei fortificații, nu se limitează la ceva provizoriu, ci dispune zidirea unei cetăți de piatră după un plan corespunzător noilor condiții, asemănător celui de la Roman³⁵.

Răspunzând aceleiași necesități, de apărare a hotarului nistrian față de încălcările tătarilor, Ștefan ridică în anul 1499 cetatea de lemn și pământ de la Soroca³⁶. Dacă avem în vedere faptul că în cursul domniei lui Ștefan cel Mare fortificații din lemn și pământ au mai fost construite în anul 1476 la Bârlad, Berheci și Valea Albă, toate trei având, după cum indică cercetările de la Bârlad³⁷ și absența vreunei mențiuni scrise care să le ateste după 1476, doar un caracter temporar, putem considera că Ștefan nu a intenționat ca acestei fortificații să-i confere un caracter de durată, ci a conceput-o ca o fortificație temporară. Petru Rareș va ridica însă în locul ei o cetate din piatră³⁸.

În cadrul aceleiași categorii de cetăți zidite în întregime de către Ștefan cel Mare se înscrie și ridicarea, între 22 iunie și 16 iulie 1479, a unei noi cetăți la Chilia, cetate la care, potrivit cronicii, a lucrat un număr impresionant de oameni³⁹. Fie și exagerată, cifra totală, de 17.800 de oameni, meșteri și salahori, care este indicată de cronică, rapiditatea cu care se ridică această construcție, ca de altfel și celelalte zidite în întregime, ne oferă o imagine concludentă atât asupra potențialului de forță umană și materială de care dispunea Țara Moldovei la acea dată cât și asupra consecvenței domniei în ceea ce privește perfecționarea sistemului defensiv, ca parte componentă a complexului de apărare a țării. Deși pe lângă eforturile depuse la construirea noilor cetăți, cele de extindere și reamenajare a vechilor fortificații par minore, ele trebuie puse în discuție sub aspectul finalității lor. Măsurile de adaptare a vechilor cetăți au sporit considerabil capacitatea de apărare a țării în fața imperativelor impuse de folosirea artileriei la asediu. Trebuie menționat faptul că și împotriva atacului direct, cu arme albe, al asediatorilor s-au luat măsuri suplimentare. Așa trebuie văzută acțiunea de lărgire a șanțurilor de apărare⁴⁰.

Acțiunea de transformare a cetăților din jurul anului 1476 s-a desfășurat aproape concomitent la Suceava, Neamț, Cetatea Albă și, probabil, Hotin⁴¹. Acest fapt demonstrează că

³¹ Lucian Chițescu, *Cu privire la cetățile Moldovei în timpul lui Ștefan cel Mare*, în "RdI", tom. 28, nr.10, 1975, p.1534-1535.

³² *Ibidem*, p.1535.

³³ *Ibidem*.

³⁴ N.Iorga, *Istoria armatei românești*, vol.I, 1910, p.135.

³⁵ Lucică Chițescu, *Fortificațiile Moldovei în secolele XIV-XVI. Cetăți voievodale și fortificații orașenești*, rezumatul tezei de doctorat, București, 1972, p.15-16.

³⁶ *Ibidem*, p.33-24,38.

³⁷ *Ibidem*, p.20-21 și 27-28.

³⁸ *Ibidem*, p.38.

³⁹ Apud Ion I.Solcanu, *op.cit.*, p.139.

⁴⁰ Lucian Chițescu, *Cu privire la cetățile Moldovei în timpul lui Ștefan cel Mare*, în *loc.cit.*, *passim*.

⁴¹ *Ibidem*.

preocupările precumpănitoare ale domniei au fost direcționate spre sistemul de fortificații.

Odată încheiat procesul de perfecționare a sistemului de cetăți, Ștefan cel Mare va începe, în anul 1487, să pună în prim-planul programului său de construcții ridicarea edificiilor religioase. Dacă de la începutul domniei sale și până în anul mai sus amintit a ctitorit doar două mănăstiri, Putna și Probota I, acum, în 1487, va tâmosi două biserici: Sf. Procopie din Milișăuți, începută în același an, și Sf. Cruce din Pătrăuți. Din acest an și până la sfârșitul domniei sale, Ștefan cel Mare va ridica cel puțin 17 biserici sau, incert, 25⁴². Motivele care determină ridicarea lor sunt multiple. Dacă Probota a fost zidită, conform unor opinii, înainte de anul 1465 cu destinația de a adăposti osemintele tatălui său, Bogdan al II-lea, iar Putna pentru a-i servi sieși și familiei sale ca loc al odihnei de veci, unele biserici zidite începând cu anul 1487, își au motivațiile, foarte probabil, în regretarea unor fapte din tinerețe, așa cum este cazul bisericii Tâierea capului Sf. Ioan Botezătorul din Vaslui⁴³, târg în care, la 16 ianuarie 1471, conform cronicii, "tâie Ștefan vodă pre Isaiia vomicul și pre Negrilă păhamicul și pre Alexa stolnicul"⁴⁴. Unele sunt ridicate în amintirea și spre cinstirea eroilor țării, cum este biserica Arhistrategul Mihail din Războieni. Am exemplificat, prin cazurile cele mai sugestive, o stare de fapt a cărui existență trebuie pusă și în legătură cu mentalitatea lui Ștefan cel Mare, atât cât o putem sesiza noi astăzi. De maniera sa de gândire trebuie legată și schimbarea radicală a ordinii priorităților în programul de construcție. Unele dintre ctitoriile sale vor rămâne neterminate în momentul în care harnicul domn va fi coborât în cripta de la Putna. De ele se vor îngriji însă urmașii săi⁴⁵.

Ajunși în încercarea noastră de a analiza prioritățile care au patronat programele de construcție ale domnilor Țării Moldovei până la sfârșitul domniei celui mai mare ctitor al neamului este necesar să precizăm câteva observații cu caracter general, valabile pentru întreaga epocă discutată aici.

În primul rând se impune aceea că cei mai de seamă domni ai Țării Moldovei s-au arătat a fi și cei mai preocupați de ridicarea unor edificii care au contribuit la o desăvârșire structurală a țării: Petru I, Alexandru cel Bun și Ștefan cel Mare.

O trăsătură comună a celor trei domni este capacitatea de a răspunde intereselor majore ale țării prin programul de construcții pe care îl pun în practică; doar Ștefan cel Mare, în a doua parte a domniei sale, își permite să inițieze o serie de edificii care să răspundă doar necesităților spirituale ale Țării Moldovei, fără a îmbrăca haina predominant politică. Acesta este momentul în care Țara Moldovei dobândește o deplină stabilitate. Până în anul 1487, construcțiile inițiate de domnie au fost dictate de necesitățile ce le impunea consolidarea și securitatea statului moldovenesc. Deși după această dată Ștefan cel Mare mai ridică, după cum am arătat, o fortificație, cea de la Soroca, să nu uităm că aceasta a fost gândită la momentul respectiv ca element secundar în sistemul de fortificații al țării.

În sfârșit, programele de construcții ale celor trei mari domni s-au completat unele pe altele, în succesiunea lor temporală, deși între ele au existat perioade de neglijare a acestui domeniu. Astfel, dacă Petru I se orientează spre organizarea sistemului de fortificații al țării, Alexandru cel Bun va crea o bază solidă pentru organizarea vieții spirituale. Ștefan cel Mare va desăvârși ambele sisteme, acest fapt contribuind de bună seamă la crearea renumelui său alături de celelalte fapte ale sale.

⁴² Ion I. Solcanu, *op. cit.*, p. 137-138.

⁴³ C. Cihodaru sugerează o asemenea posibilitate în studiul său *Observații pe marginea izvoarelor privind unele evenimente din istoria Moldovei între anii 1467-1474*, în "SCSI", Anul VIII (1957), fasc. I, p. 15-16.

⁴⁴ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, texte stabilite de P. P. Panaitescu, București, 1967, p. 67.

⁴⁵ Acesta este cazul bisericilor *Coborârea Sf. Duh* de la Dobrovăi și a celei de la Reuseni, *Tâierea capului Sf. Ioan Botezătorul* (cf. I. Solcanu, *op. cit.*, p. 137, nota 1).